

Vrouwen in de rechterlijke macht

MARC DE WERD

*'Bij de eerstvolgende begroting van Justitie kwam Corry Tendeloo naar me toe en vertelde dat zij ging spreken over het benoemen van vrouwen als rechter. Want die waren er nog niet. 't Zou leuk zijn als jij er ook iets over zei. Ik vroeg aan de heer Tilanus, wat hij er van vond als ik daarover in voorzichtige bewoordingen sprak. Na enig nadenken zei hij: "Och ja, doe het maar, het is toch niet tegen te houden!" Toen ik aan 't woord kwam vroeg ik dus de minister hoe hij er over dacht vrouwen als rechter te benoemen. Ik liet duidelijk merken dat mijn fractie achter me stond. In de pauze hoorde ik mr. J. Terpstra zeggen: "Ja, ik moet daar wel tegenin gaan!" Ik was zo onnozel om niet eens te begrijpen dat dat over mijn speech ging. Maar jawel, daar kwam het: de vrouw was volgens prof. Heymans, de psycholoog, te emotioneel voor het rechterschap. (...) Ik moest, toen ik dit alles in ernst hoorde zeggen, zo lachen dat ik naar Corry Tendeloo toeliep en een beetje met haar zat na te grinniken. Niet om de heer Terpstra, die ik bijzonder waardeerde, te hinderen maar om het idee dat er in 1947 nog zulke opvattingen bestaan. In de verdere discussie werden ook door mejuffrouw Tendeloo de door de heer Terpstra gebruikte percentages in twijfel getrokken. Ik zelf nam aan de verdere discussies geen deel, ik had m'n zegje gezegd en de bres ter rechterzijde was geslagen omdat de betrokken bewindsman, Van Maarseveen, wist dat Tilanus het goed vond. Benoeming van vrouwen tot rechter werd toegezegd. De eerste vrouwelijke rechter werd mevrouw mr. J.C. Hudig.'*¹

Onlangs stelden de Tweede-Kamerleden Van Gent en Halsema (beiden GroenLinks) schriftelijke vragen aan de staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid, Verstand-Bogaert, en aan de minister van Justitie, Kort-hals, over het zogenaamde 'glazen plafond' voor vrouwelijke rechters.² Aanleiding voor de vragen was een artikel in het dagblad *Trouw* van 18 januari 1999 waarin wordt gesteld dat de instroom van vrouwen in hoge(re) functies in de rechterlijke macht stagneert, waardoor de top van het gerechtelijk bedrijf een mannelijk bastion blijft.³

Uit de antwoorden van de bewindslieden blijkt inderdaad dat het aantal bij de rechterlijke macht werkzame vrouwen weliswaar groot is, maar dat het aantal vrouwen in z.g. promotiefuncties (o.a. president en vice-president) sterk achterblijft bij het aantal mannen. Het aandeel van vrouwen in de rech-

1. C.W.I. Wittewaal van Stoetwegen, *De freule vertelt*, 1973, p. 289-291.

2. Bijl. Hand. II, 1998-1999, Aanhangsel, 950.

3. Hans Marijnissen, 'Vrouwe Justitia', in: *Trouw*, 18 januari 1999.

terlijke macht bedraagt thans 42%. Daarbij moet echter bedacht worden dat 16% van het aantal vrouwen in de rechterlijke macht in deeltijd werkt. Overigens is meer dan de helft van het aantal in de rechterlijke macht werkzame vrouwen jonger dan 45 jaar. Wat de promotiefuncties betreft: bij de gerechtshoven is het bezettingspercentage vrouwen in hogere (leidinggevende) functies van vice-president 13%. Bij de arrondissementsrechtbanken ligt dit percentage op 32. Onder de vijf hofpresidenten bevindt zich één vrouw. Het college van rechtbankpresidenten (19) telde tot voor kort twee vrouwen, waarvan er één inmiddels is teruggetreden. Opmerkelijk is vooral het percentage vrouwen dat op dit moment de zes jaar durende rechtersopleiding volgt, namelijk 78%.

Met name de zeer ruime vertegenwoordiging van vrouwen in de raioopleiding, zou er op kunnen wijzen dat *juist* in de rechterlijke macht het glazen plafond in de zeer nabije toekomst zal verdwijnen. Toch hoort men steeds vaker dat de oorzaak voor dat plafond (net als elders in de openbare dienst of in het bedrijfsleven) niet zozeer is gelegen in de ongelijke toegang van vrouwen tot die functies, maar in externe, sociale factoren. De staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid en de minister van Justitie bijvoorbeeld, antwoordden: 'Een ervaringsgegeven is ... dat, naarmate de functie hoger is, het aantal vrouwen dat meesolliciteert kleiner is dan numeriek verwacht zou mogen worden. Een eenduidige oorzaak hiervan is niet te geven.'

Toch is het nog niet eens zo heel lang geleden dat juist ook de formele toegang (de benoembaarheid) van vrouwen tot de rechterlijke macht – met succes – betwist werd. Het rechtersambt bleef immers tot vlak na de Tweede Wereldoorlog 'formeel' gesloten voor vrouwen, namelijk op grond van een – zeer dubieuze – interpretatie van artikel 10 van de Wet op de Rechterlijke Organisatie (RO). Nooit is komen vast te staan dat die lezing van de Wet RO ook de juiste was; blijkbaar niet, want in 1956 (toen de wet gewijzigd werd om, zoals de regering schreef: aan alle 'misverstanden' een einde te maken) werden al tien jaar lang vrouwelijke rechters benoemd. Veel belangrijker is natuurlijk dat achter die 'juridische' interpretatie van de Wet RO een hevige politieke discussie schuilging over de (on)wenselijkheid van vrouwelijke rechters. 'Recht' en 'politiek' liepen bij dit vraagstuk – zoals zo vaak – dwars door elkaar. In deze bijdrage wordt teruggekeken op die discussie.⁴

De benoembaarheid van vrouwen in de rechterlijke macht

In ons land begint de discussie over de benoembaarheid van vrouwen in de rechterlijke macht rond 1915.⁵ Op 8 januari 1915 wordt Anna Maria Elzabee

4. Ik heb eerder, n.l. in mijn dissertatie in 1994, uitgebreid aandacht aan dit onderwerp besteed. Marc de Werd, *De benoeming van rechters. Constitutionele aspecten van de toegang tot het rechtersambt in Nederland en in de Amerikaanse deelstaat New York*, Arnhem: Gouda Quint bv, 1994.

Het woord is aan Mevrouw de Verdediger.

'Kersversch wijfjes-advocaatje,
Met 'n beffe en 'n toggâatje,
Debuteert hier voor 't gerecht,
Met een allerleefst-hiel praajje,
En gewikt ook, ja, warâatje,
Voor 'n zond'gen schildersknecht.

En de rechterlijke Heeren,
Onder 't welbespraakt oereeren,
Loeren listig bij het luist'ren,
Met veriefde oogjes, fluis't'ren,
Zitten kwasi te beweren ...
'n Diender poogt zich om te keeren.

Maar met loensche, stuaarsche bliken,
Loert de advocaat-geen'raal,
't is 'n ongehoord schandaal!
Maar hij zal 'm dat wel fikken.
En in onbeschofte taal
Geeft hij 't jufje wat te slikken. Mop.

Uit: A. Boswijk & D. Couvée, *Vrouwen vooruit*, Amsterdam 1979

Post bij beschikking van de Rechtbank Winschoten benoemd tot griffier en als zodanig beëdigd. Tegen deze benoeming, die direct een 'stout stuk'⁶ wordt genoemd, lijkt aanvankelijk geen wettelijk beletsel te bestaan. De Wet RO stelt op dat moment immers slechts als enige voorwaarde voor een griffier dat deze de leeftijd van 23 jaar bezit.⁷ Tegen de beschikking van de Rechtbank Winschoten tekende de Officier van Justitie van de Rechtbank

5. Ik wijs evenwel op de discussie in 1901 naar aanleiding van het amendement-Van Helsdingen op het ontwerp van de Beroepswet. In het amendement wordt de benoembaarheid van de vrouw in de raden van beroep bepleit (Hand. II 1900-1901 p. 1659 e.v.). Het amendement haalde het overigens niet; de Wet van 8 december 1902 tot uitvoering van artikel 75 der Ongevallenwet 1901, Stb. nr. 208 bepaalt in artikel 10 o.a. dat alleen mannelijke ingezetenen benoembaar zijn tot de raden van beroep.

6. D. Simons, W 9773.

7. Art. 47a Wet RO.

Winschoten echter beroep aan bij het Gerechtshof Leeuwarden. Het Hof acht de beëdiging van Post in strijd met de wet en vernietigt de beschikking van de rechtbank, voorzover het betreft de toelating tot het afleggen van de eed. Het Hof overweegt daarbij onder meer:

‘(...) dat naar onze staatsinstellingen de staatsmacht (behoudens de Koninklijke waardigheid en het Regentschap) wordt uitgeoefend door mannen; dat men het blijkbaar onnoodig heeft geacht in de Grondwet en in de organieke wetten dit met ronde woorden uit te spreken, daar tijdens het vaststellen dier wetten daaromtrent bij niemand twijfel bestond; O. dat intusschen wel uit tal van bepalingen blijkt, dat men de mogelijkheid om vrouwen met de staatsmacht te bekleeden geheel heeft uitgesloten geacht; dat dit in het bijzonder ten aanzien van de rechterlijke macht blijkt uit art 10 al. 1 R.O., waarbij is bepaald, dat bloed- en aanverwanten geen deel mogen uitmaken van eenzelfde rechtscollege, doch waarbij van echtgenooten geen melding wordt gemaakt, en uit al. 4, zooals dit bij de Wet van 9 April 1877 aan dit artikel is toegevoegd, bepalende: “zwagerschap houdt op door het overlijden van de vrouw die haar veroorzaakt”.’⁸

De Hoge Raad casseerde het arrest van het Hof, conform de conclusie van de procureur-generaal, overwegende dat een beëdigde klerk geen lid is van de rechterlijke macht. Aan een principiële antwoord, te weten of de vrouw benoembaar is in de rechterlijke macht, kwam de Hoge Raad dus niet toe.⁹

Pleidooien voor vrouwelijke rechters

Naar aanleiding van de kwestie in Winschoten, houdt D. Simons in de periode 1915-1930 in het Weekblad van het Recht een drietal pleidooien voor de benoembaarheid van de vrouw in de rechterlijke macht.¹⁰ Simons gaat er van uit dat de wetgever bij de totstandkoming van de Wet op de Rechterlijke Organisatie (1827) aan de benoeming van vrouwen tot rechter niet gedacht heeft: ‘[w]are die gedachte wel bij hem opgekomen, hij zou haar als de ongerijmdheid zelve hebben verworpen.’ Niettemin meent Simons dat de Wet RO thans niet zo mag worden uitgelegd dat de benoeming van vrouwen tot rechterlijke ambten niet is toegestaan. Nu artikel 5 van de Grondwet (oud) bepaalt dat iedere Nederlander in elke landsbediening benoembaar is, meent Simons dat, om de vrouw van een landsbediening uit te sluiten, de wetgever daartoe zijn wil uitdrukkelijk moet uitspreken.

Over de geschiktheid van vrouwen voor het rechterlijke ambt merkt Simons op dat er geen enkele reden is om te veronderstellen, dat de grondige kennis van recht en wet die nodig is voor een rechterlijke functie, niet bij vrouwen aanwezig is. Wat de objectiviteit en de onbevangenheid van het

8. Gerechtshof Leeuwarden, 21 april 1915, NJ 1915 p. 405-407.

9. HR 17 december 1916, NJ 1916, p. 161-163.

10. Zie: W 9773 en W. 9775, *Vrouwen bij de rechterlijke macht I en II*, W 9773-9775, W 12135, *Vrouwen in de rechterlijke macht*.

vrouwelijk oordeel aangaat, sluit Simons aan bij de bevindingen van de psycholoog Heymans. De conclusie van Heymans over de gerechtigheidszin van de vrouw noemt Simons ‘belangrijk’: ‘[o]ok hierbij vertoont zich dezelfde eigenaardigheid; de vrouw houdt meer rekening met het bijzondere geval, de paragrafen van de wet imponeren haar slechts in geringe mate (...) Voor hen dus, die gerechtigheid verkiezen boven het streng luisteren naar de uitspraak van den wetgever, zou de vrouw de ideale rechter moeten wezen. Eene aan het leven vreemde rechtspraak, zich vastklemmende aan de letter, kan van haar niet worden verwacht.’

Simons meent voorts dat het oordeel van de vrouw met name op het terrein van het familierecht in de rechtspraak niet gemist mag worden. Vijftien jaar later, in 1930, herhaalt Simons zijn argumenten voor de wenselijkheid van het benoemen van vrouwen in de rechterlijke macht, maar zwakt hij zijn standpunt iets af, omdat ‘(...) in den laatsten tijd, ook ten onzent, het rechterlijk ambt aan beteekenis heeft gewonnen; bij vergelijking van wetgever en rechter wint de laatste het tegenover vroeger. Het lijkt onnoodig dit nader uiteen te zetten. (...) De meerdere macht, door den mannelijken rechter verkregen, zal vanzelf ook aan de vrouwelijke collega toevallen. Is zij rijp die grootere verantwoordelijkheid te dragen, mag zij op hare schouders worden gelegd?’¹¹

De pleidooien van Simons roepen in de literatuur betrekkelijk weinig weerstand op. Slechts een enkeling merkt in het Weekblad van het Recht over vrouwen op: ‘(...) al is het gemakkelijk spreken haar van nature meer eigen dan den man, (radheid van tong is haar wel eens verweten) daarmede – U wilt dit wel toegeven – is allerminst aangetoond, dat zij “in het algemeen” niet alleen de bekwaamheid, maar in het bijzonder de geschiktheid bezit voor het moeilijk rechter-ambt (over de vervulling waarvan door mannen uw oordeel algemeen wel zal gedeeld worden).’¹²

Wetsvoorstel vrouwelijke kinderrechtters (1921)

Tot een principiële debat in de Tweede Kamer over de benoembaarheid van de vrouw komt het in 1921, bij het voorstel van wet tot Invoering van den kinderrechtter en van de ondertoezichtstelling van minderjarigen.¹³ Blijkens de memorie van toelichting is de vraag of de aanstelling van vrouwen als kinderrechtter wenselijk is, ‘ernstig overwogen’. De minister van Justitie, Heemskerk, wenst echter eerst het oordeel van de Staatscommissie voor de Grondwetsherziening over de grondwettigheid van een dergelijke aanstelling af te wachten.¹⁴ In een afzonderlijke nota, gevoegd bij het voorlopig verslag noemt het Tweede-Kamerlid Dresselhuys de uitsluiting van de vrouw van het

11. Simons, W 12135.

12. B. Denekamp, W 9778 Zie in gelijke zin W 9778.

13. OvW, 18 maart 1920, Bijl. Hand. II 1919-1920, nr. 409-2.

14. MvT, Bijl. Hand. II 1919-1920, nr. 409-3.

rechterlijk ambt, en met name van de functie van kinderrechter, een 'anachronisme'. Juist de vrouw is als pedagoog en psycholoog geroepen om 'het verwaarloosde of misdadige meisje' en het 'zeer jeugdige mannelijke kind' op het juiste spoor te zetten.¹⁵ Nadat de Staatscommissie in de benoembaarheid van de vrouw in de rechterlijke macht geen grondwettelijk bezwaar ziet, sluit de regering zich bij deze zienswijze aan.¹⁶ Toch meent de minister dat het vraagstuk 'met grote omzichtigheid' moet worden benaderd. Een nader onderzoek is daarom noodzakelijk.¹⁷ In antwoord op de nota-Dresselhuys zegt de minister van Justitie dat hij geen principieel bezwaar heeft de benoembaarheid van de vrouw op een of andere manier in de wet vast te leggen. Wel wijst hij op het bezwaar dat artikel 10 Wet RO wèl van bloedverwantschap en zwagerschap spreekt, maar niet rept van een verbod voor gehuwden.¹⁸

De Hoge Raad over vrouwelijke rechters

Bij de algemene beraadslaging in de Tweede Kamer op 20 mei 1921 dient Dresselhuys een amendement in waardoor de Wet RO zich althans tegen de benoeming van een vrouw als plaatsvervangend kinderrechter niet verzet.¹⁹ Naar aanleiding van dit amendement, dat al op 21 februari is ingezonden, verzoekt de minister van Justitie de Hoge Raad en het parket bij de Hoge Raad om advies omtrent de grenzen waarbinnen de benoembaarheid van vrouwen in rechterlijke functies gewenst is, en tot welke wijzigingen in de Wet RO een en ander moet leiden.²⁰ Hoewel de Hoge Raad in de wet geen beletsel ziet voor de toelating van vrouwen tot de rechterlijke macht, zijn er volgens hem wel bepaalde bezwaren tegen vrouwelijke rechters. De Hoge Raad betwijfelt met name of een vrouw, als ambtenaar van het openbaar ministerie, wel met kracht en gezag kan optreden. Als rechter zou de vrouw bovendien geconfronteerd worden met zaken van 'uiterst kieschen aard'. Ook vreest de Hoge Raad dat een gehuwde vrouw niet al haar tijd en aandacht aan de werkzaamheden van het ambt zou kunnen geven en dat daardoor het werk voor de andere leden bleef liggen en zich zou ophopen. Het is echter onredelijk, aldus de Raad, om aan deze bezwaren, die ook voor andere ambten gelden, met betrekking tot het rechtersambt beslissende invloed toe te kennen.²¹

15. Nota Dresselhuys, Bijl. Hand. II 1920-1921, nr. 75-1.

16. MvA, Bijl. Hand. II 1920-1921, nr. 75-2.

17. MvA, Bijl. Hand. II 1920-1921, nr. 75-2.

18. Antwoord Nota Dresselhuys, Bijl. Hand. II 1929-1921, nr. 75-2.

19. Toelichting Amendement Dresselhuys, ingezonden 21 februari 1921, Bijl. Hand. II 1920-1921, nr. 75-7.

20. Brief aan de Hoge Raad, Bijl. Hand. II 1920-1921, nr. 75-12.

21. Brief aan de minister van Justitie van 17 mei 1921, Bijl. Hand. II 1920-1921, nr. 75-18.

Bepaald minder positief over de benoembaarheid van vrouwen is het advies van het parket bij de Hoge Raad, gevat in een afzonderlijke nota, en meege-deeld door de procureur-generaal bij de Hoge Raad Noyon.²² De procureur-generaal meent, net als de president van de Hoge Raad, dat voor de beantwoording van de vraag naar de geschiktheid van de vrouw in de eerste plaats deskundigen in de psychologie en de biologie in aanmerking komen. Wel wijst hij op het zijns inziens wetenschappelijk vastgestelde feit '(...) dat de vrouw, in bepaalde tijdperken, die der zwangerschap en der menstruatie, dikwijls niet normaal is en zonder dat zij zelve zich daarvan bewust is of het voor anderen kan blijken, onderhevig kan zijn aan waanvoorstellingen, en zoo dit al niet het geval is, toch kan leiden aan ongewone prikkelbaarheid; zoodat twijfel of zij in die tijdperken wel over de voor het uitoefenen van een rechterlijk ambt noodige onbevangenheid en onpartijdigheid beschikt, gerechtvaardigd is.' Over de bekwaamheid van de vrouwelijke rechter schrijft Noyon dat de ervaring heeft geleerd dat '(...) in het algemeen, door de vrouwen, die zich aan de rechtspraktijk wijden, niet veel wordt gepreasteerd; op eene zeer enkele uitzondering na hebben zij zich niet boven de middelmaat weten te verheffen.' Met name functies bij het openbaar ministerie en het rechter-commissariaat in strafzaken dienen volgens de p-g voor de vrouw gesloten te blijven in verband met haar 'kieschheidsgevoel'. De bijzondere geschiktheid van de gehuwde vrouw als kinderrechter kan Noyon niet inzien. Overigens meent hij dat de krachten van een vrouw in de eerste plaats dienstbaar moeten zijn aan haar gezin.

Naar aanleiding van de nota van de Hoge Raad neemt de Tweede Kamer – op voorstel van Kleerekoper – een motie aan (met 33 tegen 29 stemmen), waarin de Tweede Kamer uitspreekt dat het gewenst is vrouwen tot het rechterlijk ambt toe te laten en waarin de regering wordt uitgenodigd ten spoedigste wettelijke voorzieningen te treffen om de toelating van vrouwen tot de rechterlijke macht mogelijk te maken. Volgens Kleerekoper is door de nota van de Hoge Raad de 'legende' over de grondwettige of wettelijke bezwaren weggenomen.²³ Bij de beraadslaging over het amendement-Dresselhuys voeren sommige tegenstanders aan dat de gehuwde vrouw thuishoort in het gezin. Een ander merkt op: 'Ik zeg, dat een vrouw, die haar vrouwelijke eigenschappen verliest, zich kenmerkt door eigenschappen, welke de vrouw niet sieren, maar haar ontaarden. Het is dan ook om die reden, dat de vrouw ongeschikt is voor de positie van kinderrechter.'²⁴ De eerlijkheid gebiedt te vermelden dat volgens de Handelingen op dat moment 'tumult' uitbreekt in de Kamer, en de voorzitter de overige leden maant om Scheurer zijn gedachten te laten uitspreken. Nadat de minister van Justitie, in weerwil van het advies van de Staatscommissie en van de Hoge Raad, heeft betoogd dat het

22. T.J. Noyon, Brief aan de Hoge Raad van 10 mei 1921, Bijl. Hand. II 1920-1921, nr. 75-13.

23. Hand. II 1920-1921, p. 2518-2519.

24. Scheurer, Bijl. Hand. II 1920-1921, p. 2521.

amendement strijdig is met artikel 10 Wet RO wordt het door Dresselhuys zodanig gewijzigd dat het enkel de benoembaarheid van de vrouw als plaatsvervangend kinderrechter mogelijk maakt.²⁵ De Tweede Kamer verwerpt het amendement echter met 42 tegen 31 stemmen.²⁶

Initiatief-wetsvoorstel Marchant 1922

Een jaar later, op 6 maart 1922, dient het Tweede-Kamerlid Marchant een initiatief-wetsvoorstel in tot wijziging van artikel 10, vierde lid, Wet RO.²⁷ Het enige wettelijke voorschrift dat de benoembaarheid van vrouwen in rechterlijke ambten volgens de indieners in de weg kan staan, wordt daardoor uit de weg geruimd. In het voorlopig verslag wordt met name als bezwaar genoemd dat de gehuwde vrouw, die belast is met de zorg voor de huishouding, niet meer de geschiktheid voor het ambt bezit. Daarom kan volgens het voorlopig verslag het wetsvoorstel moeilijk los worden gezien van een wijziging van de Grondwet (benoemen van de vrouw voor bepaalde tijd) of uitbreiding van de gronden voor ontslag door de Hoge Raad (ontslag na huwelijk). Bovendien wordt als bezwaar tegen dit wetsvoorstel gevoeld dat de voorgestelde wijziging van artikel 10 Wet RO er toe leidt dat een rechter wel met zijn vrouw, doch niet met de zuster van zijn vrouw in hetzelfde college kan zitten.²⁸ Tijdens de openbare beraadslaging worden grotendeels dezelfde bezwaren herhaald die reeds zijn geuit tegen het amendement-Dresselhuys. De Tweede Kamer verwerpt het initiatief-voorstel van Marchant op 22 februari 1922 met 39 tegen 35 stemmen.²⁹

Preadviezen van Scheltema en Cluysenaer

Ruim tien jaar later, in 1933³⁰, brengt de Nationale Vrouwenraad een tweetal preadviezen uit rond het thema: *De geschiktheid van de vrouw voor de rechterlijke macht*.³¹ Cluysenaer, de president van de Rechtbank Winschoten

25. 'Een vrouw kan worden benoemd tot plaatsvervangend lid van een arrondissementsrechtbank, doch alleen met aanwijzing ter vervanging van den kinderrechter in aanlegenheden betreffende meisjes en jeugdige mannelijke kinderen.' Hand. II 1920-1921, p. 2530.

26. Bijl. Hand. II 1920-1921, p. 2531.

27. Het vierde lid van art. 10 van de Wet op de rechterlijke organisatie en het beleid der justitie wordt gelezen als volgt: 'De zwagerschap houdt op door het overlijden van wie haar veroorzaakte.' OvW, Bijl. Hand. II 1921-1922, nr. 445.

28. VV, Bijl. Hand. II 1921-1922, nr. 445.

29. Hand. II 1922-1923, p. 1624.

30. Ik wijs er op dat vrouwen al sinds 1929 benoembaar zijn in het ambt van ambtenarenrechter. Zie MvT, Bijl. Hand. II 1928-1929, 91, nr. 2, p. 10.

31. *De geschiktheid der vrouw voor de rechterlijke macht*, preadviezen van Prof. Mr. F.G. Scheltema en Mr. O. J. Cluysenaer voor de Nationale Vrouwenraad van Nederland, 1933.

(dezelfde rechtbank die in 1915 een vrouwelijke griffier benoemd had!), noemt in zijn preadvies zowel juridische als psychologische bezwaren tegen de benoembaarheid/benoeming van vrouwen in de rechterlijke macht. Hij meent dat niet te ontkennen valt dat de wetgeving niet is ingericht op de benoeming van vrouwen tot rechterlijk ambtenaar. Argumenten daarvoor ontleent hij aan het recent verworpen wetsvoorstel van Marchant met betrekking tot artikel 10, vierde lid Wet RO, en aan het ontbreken van de grondwettelijke bevoegdheid van de wetgever om te bepalen dat de vrouw na huwelijk ontslagen zou kunnen worden.³² Belangrijker echter dan de *juridische* onmogelijkheid om vrouwen te benoemen, acht Cluysenaer de *onwenselijkheid* dat de vrouw haar intrede in het corps van de magistratuur zal doen. Hij herhaalt de bezwaren die eerder in het parlement en daarbuiten zijn genoemd, en wijst op de diverse werkzaamheden die niet thuis kunnen worden verricht, op het 'natuurlijke schaamtegevoel' van de vrouw in zaken van delicate aard en op bezwaren van 'intersexueel psychologischen aard' bij de collegiale rechtspraak.³³ Maar ook al zouden al deze bezwaren niet bestaan, dan nog moet het rechterlijk ambt volgens Cluysenaer voor de vrouw gesloten blijven: '... omdat ... de gemiddelde vrouw door het wezen van haar psyche, inzonderheid door haar grootere emotionaliteit, bij den gemiddelden man ten achter staat.'³⁴ Ook Cluysenaer heeft, net als destijds Simons en Noyon (gedeelten uit) het boek *Die Psychologie der Frau* van de psycholoog Heymans gelezen; opvallend is dat dezelfde passages die Simons in 1915 in zijn artikelen in het Weekblad van het Recht ten gunste van de benoeming van vrouwen aanvoert, door Cluysenaer ten nadele van een dergelijke benoeming worden opgevoerd. Cluysenaer citeert Heymans waar deze meende dat het voor veel vrouwen: '... bijna onmogelijk [is] aan een bespreking over eenige haar interesseerende vraag deel te nemen, zonder van den beginne af daarin partij te kiezen; reeds de eenvoudige vraagstelling veroorzaakt emotioneele reacties, doet het eene antwoord sympathiek, het andere antipathiek schijnen; en daarmee is niet zelden de zaak reeds beslist. Van dit oogenblik af voelt de betrokken vrouw zich niet meer als rechter, maar als advocaat; zij heeft de waarheid niet meer te vinden, maar nog slechts te verdedigen, en wanneer zij naar gronden zoekt, geschiedt dit minder, om eigen twijfel op te lossen, dan om de bedenkingen van anderen te kunnen weerleggen.'³⁵

Het positieve recht boezemt de vrouw weinig ontzag in, zo meent Cluysenaer bij Heymans te lezen, want de vrouw zal zich richten naar het bijzondere geval en niet naar de algemene regel. Onafhankelijk van het geldende recht zal een vrouw bij strijdige rechtsaanspraken ertoe neigen volgens haar eigen mening te kiezen. Cluysenaer vraagt zich dan ook af hoe een dergelijke ster-

32. Cluysenaer, o.c. p. 27.

33. Cluysenaer, o.c. p. 28-29.

34. Cluysenaer, o.c. p. 30.

35. Geciteerd bij Cluysenaer, o.c. p. 32.

ke, emotionele partijkeuze te rijmen is met de opdracht van artikel 11 Wet Algemene Bepalingen: 'De regter moet volgens de wet regt spreken; hij mag in geen geval de innerlijke waarde of billijkheid van de wet beoordelen.'

De andere preadviseur, Scheltema, ziet echter – zoals dat hoort bij preadviezen – geen juridische bezwaren tegen de benoembaarheid van de vrouw in de rechterlijke macht. Noch artikel 5, eerste lid, GW noch artikel 10, vierde lid, Wet RO verzetten zich zijns inziens tegen een dergelijke benoeming. Ook aan de psychologie kunnen zijns inziens geen argumenten tegen de geschiktheid van de vrouw worden ontleend. Hoewel Scheltema op grond van psychologisch onderzoek verwacht dat het percentage vrouwen dat geschikt is voor het bekleden van het rechterlijk ambt geringer is dan dat van mannen, meent hij toch dat ten aanzien van dat deel der vrouwen dat wèl geschikt is voor de rechterlijke macht het ambt moet open staan.³⁶

Reacties op de preadviezen van Scheltema en Cluysenaer

Blijkens het verslag van de op 22 april 1933 gehouden Algemeene Vergadering van de Nationale Vrouwenraad, gaf het onderwerp *De geschiktheid van de vrouw voor de Rechterlijke Macht* aanleiding '(...) tot een zeer levendige en vaak amusante gedachtenwisseling', waarbij de deelnemers zich – gezien de samenstelling van het gezelschap niet geheel verwonderlijk (aan de discussie werd volgens het verslag, behalve door de voorzitter Frida Katz, deelgenomen door vijf vrouwen en twee mannen) – over het algemeen aan de zijde van Scheltema scharen.³⁷ Kritiek wordt door de deelnemers met name geleverd op de door de preadviseurs geciteerde, psychologische onderzoeken, die zij als 'niet meer van den laatsten tijd' kwalificeren. De Vrouwenraad weerlegt het bezwaar dat het rechtersambt ook voor de vrouw werkzaamheden buitenshuis vordert, door er op te wijzen dat dit bezwaar ook geldt voor vele andere beroepen waarvoor de vrouw wel geschikt wordt geacht. Het 'intersexueel psychologische' bezwaar waar Cluysenaer op had gewezen – te weten: de vrees dat de rechter in raadkamer 'onder de bekoring eener liefталige collega' zijn plicht zal verwaarlozen –, gaf volgens het verslag 'ruimschoots stof tot bestrijding en hilariteit', en werd gepareerd met de overigens weinig elegante opmerking 'dat als vrouwelijke rechters zeker geen jeugdige schoonen zouden worden aangesteld, maar oudere vrouwen, die reeds door jarenlange rechtspractijk hare sporen verdiend hadden'.³⁸

Heymans over Heymans

De leden van de Nationale Vrouwenraad zouden er goed aan hebben gedaan

36. F.G. Scheltema, o.c. p. 3-13.

37. D.R.E. Oppenheimer-Belinfante, W 12591.

38. Oppenheimer-Belinfante, o.c.

het boek van Heymans er zelf eens bij te pakken. In zijn boek waarschuwt deze namelijk uitdrukkelijk voor de ‘rechtlijnigheid’ van zijn theorie, en voor de ‘gebrekigheid’ van het wetenschappelijk onderzoek terzake. Heymans voorziet bovendien dat veel en selectief geciteerd zal worden uit zijn boek ten behoeve van ‘staatkundige beschouwingen’, ‘... wie diejenigen des Frauenstudiums, des Frauenwahlrechts, der Berechtigung der Frau zum Bekleiden öffentlicher Ämter: “denn überall, wo starke praktischen Interessen walten, entkommt die Wissenschaft schwerlich der Gefahr, sich durch dieselben in eine oder die andere Richtung vom geraden Wege ablenken zu lassen. Darum wünsche ich nachdrücklich zu betonen, daß in diesem Buche zur ‘Frauenfrage’ in keiner Weise Stellung genommen werden soll. Vielleicht wird man demselben Gründe für eine oder die andere der sich gegenüberstehenden Meinungen entnehmen können; ich kan nur bezeugen, daß angesichts der unerheueren Komplikation der Frage diese Gründe mir nahezu nirgends stark genug erscheinen, um für sich allein eine Entscheidung zu tragen”.’³⁹

Heymans voelt bovendien het spanningsveld tussen de maatschappelijke wenselijkheid en de juridische mogelijkheid van de benoembaarheid van vrouwen in publieke ambten feilloos aan, als hij schrijft (en ik maak nu, net als de meeste critici van Heymans’ boek, gebruik van de vertaling) dat ‘... de maatschappelijke verhoudingen voor een hogere ontwikkeling van het vrouwelijk verstand beslist ongunstig zijn. ... Reeds de jeugd-opvoeding en het school-onderricht is bij de meisjes veel minder dan bij de jongens er op gericht, wetenschappelijke neigingen te ontwikkelen of een wetenschappelijke denkwijze te bevorderen; inplaats van in de diepte te gaan, blijft men zooveel mogelijk aan de oppervlakte, en hecht meer waarde aan aesthetische en gemoeds-vorming, misschien zelfs aan het aanleeren van bloote beleefdheids-vormen, dan aan de ontwikkeling van het verstand.’

Benoeming van de eerste vrouwelijke rechter in Rotterdam

Het mag zeker cynisch genoemd worden dat het boek van Heymans de zaak er voor vrouwen bepaald niet beter op maakte, maar integendeel de bestaande vooroordelen bevestigde. Nog bij het laatste, principiële debat in de Tweede Kamer over de benoembaarheid van de vrouw in de rechterlijke macht in 1946, wordt op grond van ‘zijn’ bevindingen de wenselijkheid van de vrouwelijke rechter betwist. In september 1946, voorafgaand aan de openbare behandeling van de Rijksbegroting, constateert de regering dat omtrent de vraag of de rechterlijke macht voor vrouwelijke functionarissen toegankelijk dient te zijn ‘de meeningen vrij scherp tegenover elkander’ staan.⁴⁰ Volgens de regering kan men niet voorbijzien aan het feit ‘dat het gevoelsleven bij de vrouw in het algemeen sterker ontwikkeld is dan bij de man en dat bij den

39. G. Heymans, *Die Psychologie der Frauen*, 1910, p. 4-5.

40. MvA, Bijl. Hand. II 1946-1947, nr. 213-6.

man het gevoelsleven meer onder contrôle van de verstandelijke opvattingen staat dan bij de vrouw.⁴¹ Met name tegen de benoeming van vrouwen als rechter-commissaris en bij het Openbaar Ministerie bestaan bezwaren bij de regering.⁴² Opmerkelijk is vooral dat het debat zich in 1946 verlegt van de eventuele *juridische beletselen* (die er opeens niet meer blijken te zijn!) tegen de benoembaarheid van vrouwen in de rechterlijke macht, naar de *maatschappelijke (on)wenselijkheid* dat vrouwen als rechter benoemd zullen worden.

Bij de openbare beraadslagingen wordt de wens van de benoeming van vrouwen in de rechterlijke macht met name verwoord door de Tweede-Kamerleden Wttewaal van Stoetwegen (zie voor de *histoire intime* het citaat boven deze bijdrage) en Tendeloo. Uiteindelijk weegt het argument van de vermeende emotionaliteit van de vrouw voor de minister niet langer erg zwaar, ook al bestaat daarvoor een nogal dubieuze reden. Van Maarseveen wijst immers op een recent artikel in het Nederlands Juristenblad van De Zaaijer⁴³, waarin deze het begrip 'politieke delinquenten' relateert, en enig begrip vraagt voor de verschillende gradaties waarin 'landverraad' zich tijdens de bezetting heeft voorgedaan. Enigszins ongelukkig redeneert Van Maarseveen dat, nu 'mannelijke rechterlijke ambtenaren zoo dikwijls hun hart laten schreeuwen in plaats van hun verstand te laten spreken' het bezwaar van de grotere emotionaliteit van de vrouw veel aan overtuigingskracht verloren heeft.⁴⁴

Hudig zal de eerste vrouw zijn die door een rechtbank op de aanbeveling wordt geplaatst. Tijdens haar verblijf in Chicago wordt zij in 1946 per telegram gepolst door de vertrekkende Rotterdamse kinderrechter, Overwater. Tijdens haar sollicitatie bij de toen als vooruitstrevend bekend staande Rechtbank Rotterdam, wordt haar met nadruk gevraagd of zij ook bereid is andere taken op zich te nemen dan het kinderrechterschap. En hoewel het punt tot dan toe in de Tweede Kamer en in de literatuur niet is aangeroerd, blijkt de rechtbank ook geïnteresseerd in de vermogenspositie van de kandidate. 'Misschien waren ze bang dat ik mij zou laten omkopen,' aldus Hudig in 1992. Hoewel er 'aanvankelijk door de oudere leden van de rechtbank nog wel raar werd opgekeken tegen een vrouw als rechter,' wordt Hudig unaniem door de rechtbank aanbevolen. Toch zal de minister van Justitie Van Maarseveen haar

41. Van Maarseveen, Hand. II 1946-1947, p. 21.

42. 'De taak van den Officier van Justitie toch, aan de hand van wiens bevelen de politie haar opsporingstaak heeft te verrichten en die vaak in het opsporingsonderzoek handelend dient op te treden – men denke b.v. aan huiszoekingen en de daarmee gepaard gaande aanhoudingen van verdachten en inbeslagnemingen – is niet geschikt om door een vrouw te worden verricht.' MvA, Bijl. Hand. II 1946-1947, 2. IV, nr. 8, p. 44.

43. H.R. de Zaaijer, *Oordeel des onderscheidts*, NJB 1946, p. 146-148.

44. Hand. II 1946-1947, p. 1341.

eerst een functie als griffier aanbieden. Hudig weigert echter en wordt – tot haar eigen verbazing – toch tot rechter in Rotterdam benoemd.⁴⁵

Het feit dat met de benoeming in 1947 van de eerste vrouwelijke (kinder)rechter het pleit over de benoembaarheid van de vrouw lijkt beslecht, neemt niet weg dat sommige, grondwettige bezwaren tegen de *gehuwde*, vrouwelijke rechter volgens de regering overeind blijven. Op de opmerking van het Tweede-Kamerlid Tendeloo in 1948 dat, mocht Hudig in het huwelijk treden, ‘... men het gerust en in vol vertrouwen aan haar zou kunnen overlaten om te beslissen of zij twee verantwoordelijkheden naast elkaar kan aangaan, zonder dat de ene wordt opgeofferd aan de andere’⁴⁶, reageert de minister in 1947: ‘Men zou dit mijns inziens alleen kunnen doen, wanneer het hier ging om particuliere belangen. Het gaat hier echter ook om het Rijksbelang. Daarom is het, naar mijn oordeel, minder gewenst, dat vrouwelijke rechters gehuwd zijn. Ik heb reeds vroeger tot de geachte afgevaardigde gezegd, dat ik eigenlijk op ruimere schaal de benoeming van vrouwelijke rechters zou bevorderen, wanneer het grondwettelijke bezwaar van haar onafzetbaarheid bij huwelijk niet bestond.’⁴⁷

Inderdaad is de wenselijkheid van de benoeming van vrouwen in de rechterlijke macht in deze jaren nog geen gemeengoed geworden. In 1950 meent een commissie van het centrum voor staatkundige vorming nog: ‘Bij de vrouw spelen ... door haar natuur, psychische en fysieke factoren een rol, welke onder omstandigheden te kort kunnen doen aan de onbezonnen objectiviteit, welke voor de rechter een eerste vereiste is.’⁴⁸ Ook de wettigheid van de benoeming van vrouwen is, zelfs na de benoeming van Hudig in 1946, tot twee maal toe bij de Hoge Raad betwist, op grond van artikel 10, vierde lid, Wet RO.⁴⁹ In 1948 spreekt de Hoge Raad echter expliciet uit dat geen enkele wettelijke bepaling de aanstelling van vrouwen tot leden van de rechterlijke macht belet.⁵⁰ Pas in 1956 wordt de Wet RO gewijzigd om aan alle misverstanden omtrent de benoembaarheid van de vrouw een einde te maken.⁵¹

45. Bron: Interview met J.C. Hudig, 8 juni 1992, Zeist.

46. Hand. II, 3 december 1947.

47. Hand. II, 3 december 1947.

48. *Reorganisatie van rechtspraak in Nederland*, Centrum voor staatkundige vorming, 1950, p. 9. Men zie in dit verband ook: L.W.M.M. Drabbe, *De vrouw in de rechterlijke macht*, in: Themis 1963, p. 532 e.v.

49. HR 15 oktober 1946, NJ 1947 nr. 18 en HR 1 juni 1948, NJ 1948 nr. 502.

50. HR 1 juni 1948, NJ 1948 nr. 502 De annotator W. Pompe ziet in de toekomst naast de raadsheer ook de ‘raadsdame’ zitting nemen in de Hoge Raad.

51. Bij Wet van 28 juni 1956, Stb. 377 kwam het laatste lid van artikel 10 Wet RO te luiden: ‘De zwagerschap houdt op door de ontbinding van het huwelijk dat haar veroorzaakte.’

Epiloog

Hiervóór bleek dat het debat zich in 1946 verlegde van de vermeende *juridische beletselen* tegen de benoembaarheid van vrouwen in de rechterlijke macht, naar de *maatschappelijke (on)wenselijkheid* van vrouwelijke rechters. Uiteindelijk is nooit komen vast te staan of de Wet RO inderdaad aan de benoeming van vrouwelijke rechters in de weg stond. Blijkbaar niet, schreef ik in de inleiding al, want bij de wetswijziging van 1956 werden feitelijk al tien jaar lang vrouwen in de rechterlijke macht benoemd.

Intussen gaat het debat niet langer over de maatschappelijke (on)wenselijkheid van vrouwelijke rechters, maar over het streven naar een evenredige – althans meer evenwichtige – vertegenwoordiging van vrouwen in alle rechterlijke (promotie)functies. Dat streven heeft, behalve een maatschappelijke, inmiddels ook een juridische grondslag. Het wordt sinds 1980/1981 immers uitgedrukt door een tweetal bepalingen. Artikel 7 van het Verdrag inzake de uitbanning van alle vormen van discriminatie van vrouwen (1981) bepaalt: ‘De Staten die partij zijn bij dit Verdrag, nemen alle passende maatregelen om discriminatie van vrouwen in het politieke en openbare leven van het land uit te bannen, en verzekeren vrouwen in het bijzonder het recht om op gelijke voet met mannen ... openbare ambten te bekleden ...’ En artikel 1a, eerste lid, Wet gelijke behandeling van mannen en vrouwen (1980) bepaalt: ‘In de openbare dienst mag het bevoegd gezag geen onderscheid maken tussen mannen en vrouwen bij de aanstelling tot ambtenaar of indienstneming op arbeidsovereenkomst naar burgerlijk recht, in de arbeidsvoorwaarden, bij het verstrekken van onderricht, bij de bevordering en bij de beëindiging van het dienstverband.’ (Uiteraard moet hier ook op artikel 3 van de Grondwet worden gewezen: ‘Alle Nederlanders zijn op gelijke voet in openbare dienst benoembaar’, al stond die bepaling uit 1815 – zoals we hiervoor zagen – lange tijd niet in de weg aan het ‘juridische beletsel’ van vrouwelijke rechters.)

Dat vrouwen thans weliswaar op gelijke voet in de rechterlijke macht benoembaar zijn, maar nog lang niet in alle rangen evenredig vertegenwoordigd zijn, is kortom, behalve een feit, ook een juridisch probleem geworden. In die zin heeft het vraagstuk van de benoeming van vrouwen sinds de jaren tachtig een interessante nieuwe dimensie gekregen: de staat heeft de verdragsrechtelijke en (grond)wettelijke taak om belemmeringen bij de toegang van vrouwen in o.a. de rechterlijke macht te verwijderen, en om een evenwichtige samenstelling in de rechterlijke macht na te streven. Eén van die belemmeringen ligt – paradoxaal genoeg – volgens de Commissie Gelijke Behandeling in de toegang tot de raio-opleiding, althans waar het vrouwen met kinderen betreft. ‘Paradoxaal’, want het percentage vrouwen dat deze opleiding volgt bedraagt als gezegd 78%. Toch meende de CGB in 1999 dat het door de minister van Justitie gehanteerde ontheffingsbeleid bij de toelating tot de raio-opleiding (waarvoor een maximum leeftijd van dertig jaar geldt) in strijd is met artikel 3 lid 1 Wet gelijke behandeling. Dat beleid komt

er op neer dat slechts rekening wordt gehouden met niet aan de persoon zelf toe te rekenen omstandigheden zoals langdurige ziekte. Een dergelijk beleid legt volgens de Commissie aan vrouwen met kinderen ontegenzeggelijk beperkingen op waar het de toegang tot de raio-opleiding betreft.⁵² In die zin is het toelatingsbeleid (de leeftijdsgrens in combinatie met het ontheffingsbeleid) 'gendered' omdat het hoofdzakelijk aansluit bij de levensloop van mannen. Daaraan doet volgens de Commissie niet af dat het aantal vrouwen dat de raio-opleiding volgt bijzonder groot is. Immers, niet bekend is hoe de aantallen geselecteerde kandidaten zich zouden verhouden indien er geen leeftijdsgrens zou gelden.

Recent heeft de minister van Justitie toegezegd de leeftijdsgrens voor de raio-opleiding te zullen verhogen (daarbij was overigens een belangrijke – andere? – overweging dat op korte termijn behoefte is aan een groot aantal nieuwe rechters). Maar met het wegnemen van eventuele beletselen voor de toegang tot de rechterlijke macht is over het probleem van de geringe doorstroom van vrouwen ná een benoeming in de rechterlijke macht – het beruchte 'glazen plafond' – nog niets gezegd. Formeel bestaan voor dergelijke promotiebenoemingen – waarbij het in toenemende mate om 'managementkwaliteiten' (wat dat ook zijn) gaat, geen duidelijke vereisten. Die procedures hebben nauwelijks een wettelijke grondslag, maar zijn bij circulaire geregeld, waarin zij overigens nauwelijks genormeerd worden.⁵³ Dat lijkt mij dan ook problematisch, want wat zijn de informele vereisten die gelden voor een benoeming tot president of vice-president? Kan bijvoorbeeld een deeltijdwerker (in toenemende mate, thans 16%, gaat het daarbij om vrouwen) aan die vereisten voldoen? Of is, behalve de raio-opleiding, ook de doorstroom binnen de rechterlijke macht 'gendered'? In elk geval valt dat, gelet op de onduidelijke status en normering van de betreffende selectie-procedures, nauwelijks te controleren. Het lijkt mij van belang dat aan deze problematiek bij de op stapel staande herziening van de rechterlijke organisatie expliciet aandacht wordt besteed.

Tot slot

In zijn advies over vrouwelijke rechters uit 1921 voorspelde de president van de Hoge Raad: 'Wat het huwelijk aangaat, zoo zal, evenals in andere ambten, ook hier, enkele uitzonderingen daargelaten, uit de practijk wel blijken de onverenigbaarheid van ambt en moederschap, maar mag tevens aangenomen worden dat de vrouw, die onverenigbaarheid inziende, haar ambt zal neerleggen, dat niet anders kan worden waargenomen dan met verwaarloozing van hare plichten tegenover het gezin.'

Opmerkelijk is dat bijna tachtig jaar later de oorzaak voor het minder vaak

52. Oordeel 99-10 en Oordeel 99-11.

53. Ik verwijs daarvoor naar mijn dissertatie, p. 48 e.v.

benoemen van vrouwen tot president of vice-president van een rechtbank of een gerechtshof nog steeds lijkt te kunnen worden verklaard door de andere 'levensloop' van vrouwen, althans: van vrouwen met kinderen. Zorgtaken komen kennelijk nog steeds voor een belangrijk deel neer op de vrouw, zie ook de uitspraak over de raio-opleiding. Is het 'glazen plafond' in de rechterlijke macht nog steeds de weerspiegeling van een diepgeworteld 'moreel' besef in de samenleving dat de plaats van de vrouw primair ligt bij haar kinderen en dat een carrière in de rechterlijke macht zou leiden tot – zoals de Hoge Raad in 1921 opmerkte – 'verwaarlozing van hare plichten tegenover het gezin'? Indien juist, waar komt dat 'besef' dan vandaan, hoe wordt het gevoed en waarom wordt het – kennelijk ook door vrouwen – in stand gehouden? Of ligt het allemaal heel anders. Gaat het niet om een keuze van vrouwen vóór kinderen en tégen een carrière, maar valt er gewoon niets te 'kiezen', eenvoudig omdat partners onvoldoende meewerken of alternatieve kinderopvang onvoldoende bereikbaar is? Of, weer een heel ander scenario, geldt voor vrouwelijke rechters (met of zonder kinderen) – net als kennelijk voor vrouwelijke wetenschappers – dat, waar zij een kleine minderheid vormen, zij welkom zijn, maar dat waar hun aantal een kritische grens nadert zij een bedreiging voor hun mannelijke collega's vormen?⁵⁴

De staatssecretaris van Sociale Zaken en Werkgelegenheid en de minister van Justitie verklaarden voor het glazen plafond in de rechterlijke macht geen 'eenduidige oorzaak' te kunnen geven. Het lijkt er op dat de oorzaak voor dat plafond niet alleen binnen maar juist ook buiten de rechterlijke macht gezocht moet worden.

54. Zie hierover: Astrid Smit, 'Vrouwen welkom, maar er zijn uiteraard grenzen', *De Volkskrant* 12 juni 1999.